

АҲОЛИ ЎСИШ ДИНАМИКАСИНИ ЎРГАНИШНИНГ ИЛМИЙ-УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

Файзуллаев М.А., Муродова Д.С.

Қарши давлат университети

Аннотация. Мақолада аҳоли сонининг табиий – туғилиш ва ўлим билан боғлиқ ёки миграция натижасида ўсиш динамикасига таъсир кўрсатувчи омиллар ҳамда бир қатор олимларнинг мазкур йўналишдаги назариялари ва тадқиқот ишларининг илмий-услубий асослари баён қилинган.

Калим сўзлар: Аҳоли, туғилиш, ўлим, миграция, демографик жараёнлар, демографик сиёсат.

SCIENTIFIC-METHODICAL BASIS OF STUDYING THE DYNAMICS OF POPULATION GROWTH

Faizullaev M.A., Murodova D.S.

Karshi State University

Annotation. The article describes the factors affecting the dynamics of the natural growth of the population - related to birth and death or as a result of migration, as well as the scientific and methodological bases of the theories and research works of a number of scientists in this direction.

Key words: Population, birth, death, migration, demographic processes, demographic policy.

Кириш. 2050 йилга келиб, дунё аҳолиси 2 миллиард кишига, яъни 7,7 миллиарддан 9,7 миллиардга кўпайиши кутилмоқда ва аср охирига келиб бу кўрсаткич деярли 11 миллиард кишига етади. Бу даврда бутун дунё бўйлаб кўпроқ одамлар яшаш жойи сифатида шаҳарларни танлаши ва 5 ёшгача бўлган болалар сони 65 ва ундан катта ёшдагилардан кўп бўлиши тахмин қилинмоқда. Ҳозирдан 2050 йилгача дунё аҳолисининг ўсишининг ярми фақат тўққизта давлат ҳиссасига тўғри келиши кутилмоқда – Ҳиндистон, Нигерия, Покистон, Конго Демократик Республикаси, Ефиопия, Танзания, Индонезия, Миср ва Америка Қўшма Штатлари (рақамларнинг камайиш тартибида). Африканинг Саҳрои Кабирдан жануби-ғарбий қисмидаги аҳоли сони икки баравар ошади, Европа аҳолисининг эса камайиш эҳтимоли катта. Шу билан бирга, одамлар энди бир жойда қолмайди, охирги йигирма йил ичида халқаро мигрантлар улуши доимий равишда дунё умумий аҳолисининг тахминан 3 фоизини ташкил этган бўлса-да, 2000 йилдан буён икки баравар кўпайди. Шу билан бирга, узоқ давом этган можаролар ўз уйлари ташлаб кетган одамлар сонини кескин оширди ва иқлим ўзгариши, атроф-муҳитнинг бузилиши натижасида бу рақам янада ошиши мумкин [18].

Дунё аҳолисининг ўсиши ва ишлаб чиқариш кўлами барқарор бўлмаган истеъмол шакллари билан биргаликда сайёрамизнинг ҳаётни таъминлаш салоҳиятига тобора оғир юкни қўймоқда. Бу ўзаро таъсир жараёнлари атмосфера, ер, сув, энергия ва бошқа ресурслардан фойдаланишга таъсир қилади. Ушбу фаолиятни тўғри тартибга солмасдан, тез ривожланаётган шаҳарлар жиддий экологик муаммоларга дуч келади. Шаҳарлар сонининг ўсиши ва чегараларининг кенгайиши маҳаллий давлат ҳокимияти органлари фаолиятига ва шаҳарсозлик масалаларига кўпроқ эътибор қаратиш заруратини туғдиради. Ушбу мураккаб ўзаро муносабатлар тизимининг асосий элементи инсон омили бўлиб, барқарор ривожланишнинг комплекс сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда тегишли эътиборга олинishi керак. Бундай сиёсат демографик тенденциялар ва омиллар, ресурслардан фойдаланиш, тегишли технология ва ривожланишнинг тарқалиши ўртасидаги боғлиқликларнинг мавжудлигини ҳисобга олиши лозим. Аҳоли сиёсати атроф-муҳит ва ривожланиш муаммоларини ҳал қилишда аҳолининг ўрнини ҳам ҳисобга олиш талаб этилади. Барча даражадаги қарор қабул қилувчиларнинг ушбу масала бўйича билим ва малакаларини ошириш ва уларнинг миллий, халқаро сиёсатининг асоси бўлиши учун уларга аниқроқ маълумот бериш, шу билан бирга уларга ушбу маълумотларни таҳлил қилиш имкониятини бериш мақсадга мувофиқ.

Асосий қисм. Аҳоли ҳақидаги билимлар ва унинг ривожланиш қонуниятлари шундан далолат берадики, фақат XVII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб “аҳоли” тушунчаси илмий истеъмолга киритилган. Унгача “одамлар”, “яшовчилар” каби тушунчалардан фойдаланилган. Аҳоли, моҳиятига кўра, ўзаро фарқ қилувчи учта жиҳатга эга. Биринчиси, аҳолининг биологик бирлик эканлигидир. Ушбу жиҳатга кўра, инсонга биологик мавжудот сифатида кўпайиш, биологик жамланма сифатида такрор ҳосил бўлиш хос. Иккинчи жиҳатга мувофиқ, аҳоли ижтимоий-биологик категориядир, Бу жиҳат бўйича аҳоли ижтимоий ва биологик муносабатларнинг ўзига хос давомчиси ҳисобланади. Ниҳоят, учинчи жиҳат

шу билан изоҳланадики, аҳоли ижтимоий ҳодиса бўлиб, ижтимоий алоқалар орқали бирлашган инсонлар жамланмаси сифатида юзага чиқади.

Аҳоли кўплаб хусусият ва вазифаларга эга. Улардан энг асосийлари - ишлаб чиқариш, истеъмол ва кўпайиш вазифалари бўлиб, улар турли тарихий даврлар ва жамиятларда турлича ўлчовга эга. Масалан, ишлаб чиқариш вазифаси ижтимоий меҳнат самарадорлиги кўрсаткичлари ёрдамида юзага чиқса, истеъмол - аҳоли жон бошига тўғри келувчи ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқарилиши сифатида, такрор ҳосил бўлиш эса репродуктив ёшдаги аёл томонидан дунёга келтирилган болалар сони сифатида юзага чиқади [1; 7; 13].

Булардан ташқари, аҳолининг бошқа хусусиятлари ҳам мавжуд бўлиб, улар жумласига ижтимоий, миграция ҳаракатчанлиги киради. Мазкур вазифалар аҳоли фаолиятининг турли жиҳатларини тавсифлаб беради. Аҳоли барча унсур ва вазифалари доимий ҳаракатда бўлган динамик тизимдир. Аҳоли ҳаракатининг учта тури фарқланади: ижтимоий, табиий ва миграцион.

Аҳолининг ижтимоий ҳаракати тор ва кенг маъноларда талқин қилиниши мумкин. Кенг маънодаги ижтимоий ҳаракатга барча ижтимоий муносабатлар, шу жумладан, демографик муносабатлар ҳам киритилади. Тор маънодаги ижтимоий ҳаракат деганда, одатда фақатгина ўзига хос доирадаги муносабатлар тушунилади. Бунга мисол қилиб аҳолининг ижтимоий соҳадаги ҳаракатларининг барча турларини киритиш мумкин, фақатгина табиий ва миграцион ҳаракатлар бундан мустасно.

Инсонларнинг ҳар қандай жамланмаси миқдор ва сифат ўзгаришларига дучор бўлиши табиий. Миқдор ўзгаришлар “ички” ҳаракат оқибатида, яъни кўпайиш жараёни ва “ташқи” - аҳоли миграцияси оқибатида юзага келади. Иккаласи ҳам миқдор, ҳам сифат ўзгаришларига олиб келса-да, ижтимоий ҳаракат аҳоли хусусиятларининг фақат сифат ўзгаришларига олиб келади, холос. Миграция жараёни кўп ҳолларда нафақат ижтимоий ривожланиш, балки табиий ҳаракат билан ҳам боғлиқ. У билан ижтимоий ҳаракат ҳам ўзаро таъсирлашувга киришади. Ҳақиқатда ҳам инсон улғайиши билан тажрибаси, малакаси ортиб боради, унда бошқа ўзгаришлар ҳам вужудга келади [1].

Аҳолининг такрор ҳосил бўлиши натижасида унинг миқдори туғилиш ва ўлим, демографик таркиби эса аҳоли катламларининг бир ёшдан иккинчи ёшга ўтиши билан ўзгаради. Демак, аҳолининг такрор ҳосил бўлиши нафақат туғилиш ва ўлим оқибатлари асосида авлодлар алмашинувиға, яъни айрим кишиларнинг “кириш”и (иммиграция) ва бошқаларининг “чиқиш” (эмиграция)ига, балки “демографик макон”да уларнинг ҳаракатланишиға олиб келади [1; 7].

Табиий ҳаракатдан фарқли ўларок миграция - аҳолининг макондаги ҳаракатидир, унинг ҳудуд бўйлаб тақсимланишидир. Ушбу маънода миграция кўчиб ўтишлар содир бўлаётган маълум бир ҳудуд доирасида аҳоли миқдорининг ўзгаришиға олиб келмайди, фақатгина ушбу ҳудуд (мамлакат, минтақа) нинг айрим қисмларидаги аҳоли таркиби ва миқдори ўзгаради, холос.

Тадқиқотлар миграция ва аҳолининг такрор ҳосил бўлиши ўртасида ўхшашлик мавжудлигини кўрсатади. Уларнинг иккаласиға ҳам таркибий қисмларнинг ўзаро таъсири ҳосидир: ижобий (туғилиш, иммиграция) ва салбий (ўлим, эмиграция). Миграция ва такрор ҳосил бўлиш жараёнлари - демографик динамиканинг икки таркибий қисмидир. Лекин аҳолининг такрор ҳосил бўлиши ва миграцияси ўртасида қуйидаги тафовутлар мавжуд [1; 7]:

- бу икки жараён аҳоли ҳаракатининг икки тури ҳисобланади. Такрор ҳосил бўлиш жараёни айнан бир инсонлар жамланмасида содир бўлади ва унинг учун ички ҳаракат ҳосидир. Миграция жараёнлари эса бундан мустасно, яъни миграция ташқи ҳодиса ҳисобланади;

- аҳолининг такрор ҳосил бўлиш жараёнида айрим ҳодисалар (ўлим, туғилиш) ҳар бир иштирокчи учун бир марта содир бўлади, миграцияда эса айрим ҳодисалар (эмиграция, иммиграция) иштирокчилар учун кўп марта такрорланиши мумкин;

- репродуктив майл аҳолининг такрор ҳосил бўлиш ҳолатиға бевосита таъсир қилувчи эҳтиёжлар билан детерминантлашади. Бу бола орттириш эҳтиёжи ёки болалар қондириши мумкин бўлган баъзи бошқа эҳтиёжлар, ўзини-ўзи асраш эҳтиёжи, яъни ҳаётий эҳтиёж, оила қуриш

эхтиёждир. Миграцияда эса бошқача, яъни кўчиш миграция эхтиёжлари билан эмас, балки аҳоли айрим қисмларининг ижтимоий-иқтисодий мақомини ўзгартириш эхтиёжлари билан асосланади. Биринчи ҳолатда эхтиёжлар - демографик майлнинг ички мақсади, унинг бирламчи унсури бўлса, иккинчи ҳолатда - миграция бошқа, одатда моддий эхтиёжларни қондириш воситаси бўлиб юзага чиқади. Айнан шунинг учун оиланинг фаровонлик даражаси болаларга бўлган эхтиёжга нисбатан қарама-қарши боғлиқликда бўлса, миграциявий кўчишларга нисбатан тўғри боғлиқликда бўлади;

- такрор ҳосил бўлиш жараёнлари билан аҳолининг шундай демографик хусусиятлари ўзаро боғлиқки, улар инсон ҳаёти давомида ўзгармай қолади (жинс) ёки вақт ўтиши билан ўзгаради (ёш). Шу билан бирга, миграция ўзгарувчан ижтимоий хусусиятлар билан ҳам ўзаро боғлиқ, уларнинг айримларини миграция доимо (тураржой, меҳнат соҳаси), бошқаларини эса баъзан (қасб, малака) ўзгартириб туради;

- миграция аҳолининг такрор ҳосил бўлишидан объектив омилларга етарли даражада кучли боғлиқлиги билан тубдан ажралиб туради. Миграция ижтимоий-иқтисодий ривожланиш кўрсаткичлари – ишлаб чиқариш кучларининг жойлашуви, урбанизация жадаллиги ва бошқалар билан ҳамбарчас боғлиқдир.

Аҳоли, унинг сони, ёш таркиби, жойлашуви ва ниҳоят табақаларга бўлиниши ҳақидаги батафсил маълумотларга эга бўлиш тўғрисидаги аниқ эхтиёж ижтимоий муносабатлар тизимидаги кескин бурилишлар содир бўлиш давридан, аҳолини ижтимоий ва макондаги жойлашув нуқтаи назаридан тамоман янги шароитларига олиб келган феодал табақалашув жамиятидан капиталистик жамиятга ўтиш даврида, аграр иқтисодиётдан индустриал иқтисодиётга ўтиш даврида бошланди. XVII-XVIII асрлар миграция жараёнларининг ривожланишида кескин бурилиш даври бўлди, унинг асосида мамлакатлараро, қитъалараро миграция давлатларининг демографик манбаи бўлиб қолди. Тарихий ривожланишнинг янги шартлари ва у билан боғлиқ ҳолда давлатчиликнинг ривожланишида аҳолининг ролини кўрсатиш

ҳолатлари Н. Макиавелли (1469-1527), Ж.Боден (1530-1596), Д. Ботеро (1540-1617) асарларида ўз ифодасини топди, улар биринчи навбатда, сиёсатчилар ёки сиёсий ёзувчилар бўлишган. Аҳоли муаммоларига ҳатто ижтимоий утопистлар, авваламбор Т. Кампанелла (1568-1639) ҳам қизиқиш билдирган [1; 7; 8].

Аҳоли ҳақидаги маълумотларнинг тўпланиши ва таҳлили сиёсий арифметика ва давлатшунослик каби иккита фан тармоқларининг ривожланиши билан баробар бўлган. Биринчиси, янги давр ҳосиласи бўлса, иккинчиси бой тарихий анъаналарига эга бўлган. Аҳоли динамикасининг ижтимоий-иқтисодий омилларини ўрганиш бўйича ёндашувлар сиёсий арифметикачилар ҳисобланган В. Петти (1623-1687), Ж. Граунт (1620-1674) ва Э. Галлей (1656-1742) каби олимлар асарларида кузатилади. Уларнинг демография фани олдидаги хизматлари каттадир. Улар кейинчалик “аҳолининг табиий ҳаракати” деб ном олган янги билимлар соҳаси чегараларини аниқлаб берганлар ва миқдорий (сон жиҳатдан) ўрганиш асосларини яратганлар. Улар биринчилардан бўлиб “ижтимоий далилларни ҳисоблаб чиқиш” бўйича ҳаракатларни амалга оширганлар [1; 7; 14].

Аҳоли ва ижтимоий омилларнинг ўзаро таъсир назарияси ривожланишига В. Петти беқиёс ҳисса қўшган, у XVII асрнинг энг йирик назариётчи-иқтисодчиларидан бири бўлган. У мамлакат аҳолисини давлатнинг асосий бойлиги – “инсон капитали”, деб ҳисоблаган. “Меҳнат - бойликнинг отаси, ер - унинг онаси”, деган машҳур ҳикмат бевосита У.Петтига тегишлидир. Шунинг учун олим давлат аҳоли сони ўсиши тўғрисида ғамхўрлик қилиши кераклигини уқтирган [1].

Аҳоли динамикаси муаммолари ва унинг ўсиш суръатларининг ўзгариш сабабларини талқин қилишдаги ўзига хос ёндашувни Э.Галлей таклиф этган: “Инсониятнинг кўпайиши ва унинг ўсиши нафақат инсон табиатида мавжуд бўлган баъзи ҳолатлар, балки унинг оилани боқиш бўйича вазифа ва ташвишларнинг истиқболдаги кўпайиши бўйича никоҳга кириш тўғрисидаги қарорларни қабул қилишда кўпчилик аҳоли томонидан йўл қўйиладиган

эхтиёткорлигига ҳам боғлиқдир”. Бу билан Э. Галлей туғилишнинг чегараланиш сабабларини кўрсатиб, давлат болалар туғилишини кўллаб-қувватлаши ва рағбатлантириш зарур, деб ҳисоблаган [7; 8].

Аҳоли статистикасининг такомиллашмаганлиги, маълумотларнинг фрагментарлиги ва камчиликларининг кўплиги сабабли ушбу соҳада математик усулларнинг ривожланишига сабаб бўлди. Масалан, аҳолини ўрганишда эҳтимоллар назариясининг қўлланилиши, асосан ўлим ва умр кўриш давомийлигини ҳисоблаш Д. Бернулли (1700-1782) ва Л. Эйлерлар томонидан ишлаб чиқилган [1; 8].

Аҳолини тадқиқот объекти сифатида ўрганишга қизиқишнинг ортиши ва ниҳоят маълумотларнинг тўпланиши ҳамда таҳлил қилиш усулларининг такомиллашуви ўша даврларда демографияни мустақил фан сифатида оёққа турган, деб ҳисоблашга имкон бермасди. Худди шундай фикрни аҳоли статистикасига ҳам нисбатан айтиш мумкин. Бу ҳақида йирик француз маърифатпарварлари бўлган Ш. Монтескье (1689-1755), Ф. Вольтер(1694-1778), Ж. Руссо (1712-1778)ларнинг фикрларини келтириш мумкин. Уларнинг асарларида аҳолига ижтимоий-иқтисодий ривожланиш омили сифатидаги ёндашувлар устунлик қилади, бунга мувофиқ давлатнинг вазифаси аҳолининг кўпайиши чораларини кўришдан иборат бўлиши керак, жумладан, қонунлар такомиллаштирилиши ва меҳнат шароитлари яхшиланиши лозим. Ж.Руссонинг фикрича, фуқаролари доимий равишда кўпайиб бораётган ҳукумат энг яхшиси, аҳолиси камайиб ва ўлиб бораётган ҳукумат – энг ёмонидир [1; 7; 13].

Аҳолининг иқтисодий мақсадларга кўра ўсишини инглиз иқтисодчилари Д. Юм (1711-1776) ва А. Смитлар (1723-1790) ҳам маъқуллаган. Уларнинг фикрича, аҳоли сонининг кўп ва ишлаб чиқариш самарадорлигининг юқори бўлиши давлат учун ҳар томонлама фойдалидир. Бу ички ва ташқи сиёсат, жумладан, давлат манфаатлари нуқтаи назаридан ҳар қандай давлат жадал ривожланишининг инкор этиб бўлмайдиган исботи ҳисобланади. Бу фикрларга Ф. Кенэ (1694-1774)нинг қарашлари ҳам жуда яқин. У жамиятнинг

ривожланиши аҳоли сонининг ўсишига олиб келади ва аҳоли ҳолати, инсонлар меҳнатидан фойдаланиш давлатиктисодий сиёсатининг энг муҳим объектларидан бири ҳисобланади, деб ёзган [1; 7; 8].

Демография фанининг вужудга келишида буюк рус комусшунос олими М.В. Ломоносов (1711-1765)нинг ҳам ўрни катта. У мамлакат бойлигининг асосини ҳеч ким яшамайдиган бепоён ҳудудлар эмас, балки айнан аҳоли ташкил қилади, деб ҳисоблаган. XVIII асрда аҳолини ўрганиш бўйича муваффақиятларга эришилганлигига қарамай, уни ҳисобга олиш ишлари жуда содда, ёндашувлар эса жуда муаммоли, яъни давлат бошқаруви манфаатлари бўйича амалга оширилган. Ушбу ҳолат аҳоли статистикаси фанини илмларнинг мустақил тармоғи сифатида ажралиб чиққанлигини таъкидлаш имконини бермас эди [7; 12].

XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошланган саноат инқилоби ва унинг кўйинчалик кўплаб Европа мамлакатларига ёйилиши янги - индустриал цивилизациянинг жадал шаклланиши, шаҳарларнинг тез ўсиши фан учун кенг имкониятлар яратиб берди. Жумладан, кишиларнинг турмуш тарзи ва шароитлари ҳам кескин ўзгарди. Бунинг натижасида XIX асрда демографик вазиятнинг кескин ўзгариши бошланди, яъни ўлимнинг камайиши ва юқори даражадаги туғилиш натижасида аҳоли тез кўпая бошлади. Б.Ц.Урланиснинг ҳисоб-китобларига кўра, XIX асрда аҳоли сонининг ўсиши Европа аҳолисининг ўсиш суръатларига нисбатан 7 марта, бирламчи тўпланиш даврига нисбатан 3 марта кўп булган. Европа аҳолиси 100 йилда икки марта, яъни 1800 йилдаги 193,0-208,0 млн. кишидан 1900 йилдаги 423,0-430,0 млн. кишигача кўпайган. Европадаги аҳолининг зичлиги ва янги ерларни ўзлаштиришга эҳтиёж Шимолий ва Жанубий Америкага оммавий миграция учун катализатор бўлиб қолди. Ўз миқёсларига кўра, у аввалги юз йилликларга нисбатан қиёслаб бўлмайдиган даражага чиқди. Юз йилда 28,0 млн.дан ортиқ киши Европани тарк этди. Бунинг ярмидан кўпи охириги ўн йилликларга - аҳолининг зичлиги кўзга яққол ташланадиган пайтга тўғри келди [7].

Аҳоли сони билан мавжуд ресурслар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик муаммоси аҳолишунослик назариясига муҳим хисса қўшган Т. Мальтуснинг (1766-1834) асарларида ўз ифодасини топган. Аҳоли тамойиллари Мальтусга кўра агар назоратсиз қолса аҳоли сони ҳар авлодда икки баробар ошади. Егулик тақчиллиги юзага келади. Чунки аҳоли ҳар авлодда геометрик ўсар экан (1-2-4-8-16 ва шундай) “тирикчилик” арифметик ҳисобда ўсади (1-2-3-4-5 ва шундай). Шундай қилиб, қуйидаги мисолга кўра авлод сўнгига келиб популяциянинг 16 та бирлиги боқади аммо егулик ва тирикчиликнинг фақат 5 бирлиги мавжуд бўлади. Шунга қарамай Мальтус айтадики, аҳолининг ўсиши назоратнинг икки усули билан текширилади, олдини олувчи ва ижобий назорат. У асосий олдини олувчи назоратга “ақлий чегаралаш” сифатида таянади [1; 7].

XX асрнинг бошларида француз демограф олими А. Ландри (1874-1956) аҳоли сонининг ўсиши ва унинг ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитларга боғлиқлигини асослашга ҳаракат қилиб, демографик инқилоб концепциясини ишлаб чиқди. Кейинчалик у аҳолининг такрор ҳосил қилиниш турлари ўзгариши сабабларини очиқ берадиган демографик ўтиш концепцияси номини олди.

Австралиялик демограф олим Ж. Колдуэлл 1976-1978 йилларда демографик ўтиш концепциясини янада ривожлантирди. У бу масалага ўз қарашларини қуйидагича баён этди:

- туғилиш тури барча жамиятларда оқилона бўлиб, оила тури ва оиладаги иқтисодий муносабатлар хусусияти билан белгиланади.

- аграр иқтисодиёт яқин қариндошлар гуруҳидан иборат бўлган, биргаликдаги иқтисодий фаолият ва умумий мажбуриятлар билан бирлашган катга оилаларга асосланган. Бундай оилаларда “неъматларнинг соф оқими” кичик авлодлардан катталарига йўналтирилган бўлиб, туғилиш кўп бўлиши иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ, деб топилади.

- индустриал жамият оилани жамиятнинг асосий иқтисодий ҳужайраси функциясидан маҳрум этади, оилада “неъматларнинг соф оқими” кўпроқ ота-

оналардан фарзандлар томон ўзгартирилади. Бу оилада иккинчи ва учинчи бола туғилишини иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқ қилмайди.

- шу билан бирга анъанавий катта оила ўзга хос бўлган туғилиш даражаси билан ижтимоий ишлаб чиқаришнинг саноатлаштирилиши шароитларига мослашиши мумкин.

- демак, демографик ўтиш умумий жараён эмас, унинг амалий умумийлиги (бу жараённинг Шарқдаги ривожланаётган давлатларга ёйилиши назарда тутилмоқда) Ғарб давлатларида шаклланган ижтимоий ташкилот, турмуш тарзи ва дунёқараш импорт қилинишининг оқибатидир. Аммо бундай кадриятлар жамият саноатлашишга ўтиш умумий жараёнида ўзлаштирилиши мумкин.

Аҳоли жон бошига маҳсулот ишлаб чиқариш 1000 йил (500-1500 йиллар) давомида кўпаймаган ва ана шу давр мобайнида аҳолининг йиллик ўртача кўпайиши суръати 0,1 фоизни ташкил этган. Мазкур кўрсаткичларнинг бирмунча ўсиши кейинги уч юз йил (1820 йилгача) даврида аниқланган, лекин бунда ўсиш суръати жуда паст бўлган. Аҳоли ўсишида кескин сакраш замонавий капитализм босқичида (1820-1980 йилларда) содир бўлган. Бунда аҳоли жон бошига маҳсулот ишлаб чиқариш ўсиши суръатлари йилига 1,6 фоизни ташкил этгани ҳолда, аҳоли сони йилига тахминан 1,0 фоизга кўпайган. Юзаки қараганда, аҳолисининг сони кўп бўлган ва улкан бўш ишчи кучи захирасига эга давлатлар иқтисодий ўсишда юқори суръатларга эришиш имкониятларига эга. Амалда эса аҳолиси кўп бўлган аксарият мамлакатларда иқтисодий ўсиш суръатлари жуда паст, аксарият ҳолларда аҳолининг табиий ўсиш суръатларидан кам. Гап шундаки, иқтисодий ўсиш фақат табиий - ер, ишлаб чиқариш воситалари, капиталгагина эмас, балки бу ресурслардан ҳам муҳимроғи - инсонга, аниқроғи инсон капитали - билими, малакаси, тажрибаси, саломатлиги ва бошқаларга боғлиқ [1; 7; 8].

Жумладан, Т. Шульцнинг фикрича, инсонга инвестиция киритишнинг асосий натижалари кишиларда меҳнат қобилиятининг ортиши, уларнинг жамиятда самарали бунёдкорлик фаолиятини амалга ошириши, саломат

бўлиши ва бошқаларда ўз ифодасини топади. У инсон капитали жамланиш ва такрор ҳосил қилинишга қодир, деб ҳисоблаган. Олимнинг фикрича, жамиятда ишлаб чиқарилаётган жамланма маҳсулот умумий ҳажмининг тўртдан уч қисми инсон капиталини тўплашга сарфланмоқда. Ҳолбуки, XX асрдаги такрор ҳосил қилишга доир кўпчилик назарияларда бу кўрсаткич тўртдан бир қисмини ташкил этади, деб кўрсатилар эди.

Г.Беккер эса инсон капиталига инвестициялар рентабеллигининг миқдорини аниқлаган ва уни АҚШдаги кўпгина фирмаларнинг рентабеллиги билан таққослаган. Хусусий таълим муассасалари сони кўпайиши, қисқа муддатли семинарлар ва махсус курслар ташкил этувчи консалтинг фирмалари фаолиятининг кенгайиши натижасида таълим фаолиятининг хусусий сектордаги рентабеллик даражаси тижорат фаолиятининг бошка турлари рентабеллиги даражасидан 10,0-15,0 % ортиқ эканлиги исботланган [5].

Демографик жараёнлар қайта тикланиши қийин кечадиган, узок вақт ва харажатни талаб этадиган ижтимоий-биологик ҳодисадир. Бунда туғилиш ва ўлим жараёнлари амалга ошиши учун маълум бир ижтимоий муҳит, иқтисодий шароит керак бўлади. Баъзан ана шу ижтимоий муҳит, иқтисодий шарт-шароит демографик жараёнлар ривожланишини белгилаб беради.

Аҳоли кўпайиши, таркиби ва ривожланиши бир томондан жамият тараққиётига, ундаги иқтисодий, сиёсий ўзгаришларга боғлиқ бўлса, иккинчи томондан мамлакат тараққиётига ўз таъсирини кўрсатади. Демографик жараёнлар у ёки, бу давлатларда рўй берадиган турли ўзгаришларни маълум жиҳатдан осонлаштиради ёки қийинлаштиради [4; 24-б.]. Аҳоли сони ўсиши озиқ-овқат етишмаслиги, нархи кўтарилиб кетиши, қишлоқ хўжалигида фойдаланадиган ер майдонининг қисқариши каби қатор муаммоларни ҳам келтириб чиқаради.

Америкалик профессор Ревелл – озиқ-овқат муаммоси фақат қишлоқ хўжалиги тармоғига боғлиқ бўлиб, агарда, қишлоқ хўжалиги тармоғини ер юзининг ҳамма қисмида талаб даражасида йўлга қўйилиб, эътибор берилганда 100 миллиард одамни боқишга этадиган озиқ-овқат маҳсулоти яратиш

мумкинлигини таъкидлайди. Агробиолог Веггонер эса, мавжуд кишлок хўжалиги экин майдони, иқлим, сув, куёш энергиясидан самарали тўғри фойдаланилса, атроф-муҳитга зарар етказмасдан 80 миллиард кишининг коринини тўйғазиш имконияти борлигини таъкидлайди [2; 674-б.].

1781 йилда француз ёзувчиси Аббат Гийом Рейналь ўзининг Америка революциясига бағишланган асарида “Америка Қўшма Штатларидаги бугунги аҳволдан келиб чиқиб қачондир, бу жой 10 миллион аҳолини боқа олса жуда катта иш бўлар эди. Чунки, мамлакат ўзини-ўзи зўрға таъминлаётган ҳозирги пайтда, шунча аҳолини фақат табиий ресурсларга таянган равишда, иқтисодий қаттиқ назоратга олиш орқали боқиш мумкин, акс ҳолда зарур маҳсулотлар билан таъминлай олмаслигини” [6;. 274-б.], таъкидлайди. Муаллиф ушбу сўзларни ёзганда Америка аҳолиси 3 миллион кишини ҳам ташкил этмаган эди. АҚШ аҳолиси бугунги кунда 323,9 млн киши ва бу, давлатнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан тараққий этишига халақит бераётгани йўқ.

Н.А.Нартов агарда Ўрта Осиё аҳолисининг ҳар 23-25 йилда икки бараварга кўпайишини ҳамда ҳудудининг катта қисми аҳоли яшаш учун ноқулай баланд тоғлар ва чўллар эгаллаганлигини ҳисобга олсак ўзбек, қозоқ ва қирғизларнинг эътиборини яшаш учун қулай бўлган Олтой, Сибир ўлкалари жалб этиши мумкинлигини таъкидлаб ўтади [11; 32-б.]. Мазкур қарашҳар қандай ҳолатда ҳам демографик хавф-хатарга йўл қўймаслик, “*демографик хавфсизлик*”ни таъминлашда муҳим ўрин тутди [13].

Умуман олганда аҳоли ва унинг ўсиши бўйича олимлар томонидан ишлаб чиқилган бир қанча назарияларни қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин.

- Малтус назарияси ва унинг тарафдорлари бўлиб, асосий хусусият аҳоли ўсиши озиқ-овқат ва бошқа ресурсларнинг мавжудлиги билан чекланиб, қашшоқлик ва очликка олиб келиши билан белгиланади;

- бошқа бир гуруҳ олимлари демографик ўтиш назарияси тарафдорлари бўлиб, у жамият тараққиётининг турли босқичларида туғилиш ва ўлим даражасининг ўзгаришини тавсифлайди. Бунда биринчи босқичда туғилиш ва

ўлим даражаси юқори бўлса, иккинчи босқичда туғилиш даражаси юқори бўлиб қолади, ўлим даражаси пасаяди, учинчи босқичда туғилиш даражаси ўлим даражасига тенглашади;

- аҳоли сонининг оптимал сони назарияси тарафдорлари эса оптимал аҳоли сони ресурслар ва ишлаб чиқариш технологияларининг мавжудлигига боғлиқлигини таъкидлашади.

Умуман олганда, аҳоли сонининг кўпайиши назариялари аҳолининг хаддан ташқари кўпайишининг сабаблари ва оқибатларини тушунишга ёрдам беради ва аҳоли ўсишини назорат қилиш стратегиясини ишлаб чиқади.

Ўзбекистонда ҳам демографиянинг ривожланиши ўз тарихига эга. Республикада демографик билимлар жуда қадимдан мавжуд бўлган. Булар ҳақида қадимги кўлёмалар, археологик ёдгорликлар ва илмий манбалар гувоҳлик беради. Лекин мамлакатда мақсадли демографик тадқиқотларни ўтказиш 1960-йиллардан бошланган. Ўзбекистонда 1950-йилларнинг охирига қадар демография соҳасида кенг кўламли чуқур тадқиқотлар олиб борилмаган. Чунки бунинг учун асосий манбалар, энг аввало, демография статистикаси маълумотлари етишмаган, умуман, амалда фаннинг мазкур соҳаси таъқиқ остида бўлган. Фақат 1960 йилдан бошлаб, аҳолишунослик бўйича илмий тадқиқотлар кўпая бошланган. Бу кўп жиҳатдан республикада 1959, 1970, 1979-йилларда аҳолини рўйхатга олиш ўтказилгани билан изоҳланади [3; 12].

Республикада демография фанини ривожлантиришда, айниқса М.Қ.Қорахоновнинг ҳиссаси катта. Демограф олим республиканинг XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, демографик тарихини тиклаган. Шу билан бирга М. Қорахонов Ўзбекистон аҳолисининг сон ва сифат хусусиятларини, туғилиш, ўлим, никоҳ ва ажралиш каби демографик жараёнларни илк бор комплекс ўрганган ҳамда демографик прогнозни амалга оширган, ушбу мавзуларда илмий асарлар яратган [1; 12; 17].

Ўзбекистонда аҳолишунослик, оила демографияси, шаҳарлар ва аҳоли географияси, меҳнат ва аҳоли бандлиги масалалари М.Қ.Қорахонов, И.Р.Муллажонов, Х.Салимов, Э.А.Ахмедов, Р.А.Убайдуллаева,

Қ.Х.Абдурахмонов, О.Б.Ата-Мирзаев, А.А.Қаюмов, А.С.Солиев, Б.Х.Умурзақов, Л.П.Максакова, Д.А.Ортиқова, Н.Х.Рахимова, Г.Р.Асанов, Э.И.Сафаров, Ф.К.Комилова, З.Раимжонов, М.Р.Бўриева, Х.Х.Абдурамонов, З.Н. Тожиева, Р.Б. Қодиров, Л.З. Ибрагимов ишларида келтирилган [12; 13; 15].

Сўнги йилларда З.Н. Тожиевнинг илмий изланишлари Ўзбекистон Республикаси демографик салоҳияти ва унинг ҳудудий-демографик таркиби, иқтисодиётни модернизациялаш шароитида республика аҳолиси такрор барпо бўлишидаги ўзгаришлар ва уларнинг ҳудудий хусусиятларига бағишланган бўлиб, тадқиқотларда демографик жараёнларнинг ҳудудий кўриниш бўйича илк бора демогеографик типологиялаштириш, районлаштириш ишлари бажарилган, минтақаларнинг ўзига хос табиий, ижтимоий-иқтисодий ривожланиши билан демографик жараёнлар ўртасидаги боғлиқлик масаласи таҳлил этилган, қонуниятлар аниқланган, аҳоли ижтимоий-демографик тараққиётидаги ўзгаришларнинг илмий асослари ёритиб берилган [13].

Р.Б. Қодировнинг тадқиқот ишларида Ўзбекистон Республикасининг Фарғона водийси вилоятлари аҳолиси, меҳнат ресурсларининг шаклланиши ва уларнинг меҳнатда бандлик ҳолати, Андижон, Наманган ва Фарғона вилоятлари меҳнат ресурсларининг демографик ва ҳудудий шаклланиш жараёни, иқтисодиёт тармоқларида тақсимланиши, улардан самарали фойдаланиш йўллари ўрганилган. Л.З. Ибрагимов эса жанубий-ғарбий Ўзбекистон аҳолиси бандлиги шаклланишининг иқтисодий географик хусусиятлари, уларга таъсир этувчи географик, ижтимоий-демографик омиллар ва уларнинг ҳудудий муаммоларини тадқиқ қилган.

Демографик ўтиш даврининг у ёки бу фазаси, ривожланиши мамлакатлар, минтақалардаги миллий, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий вазият билан боғлиқликда рўй беради. Соғлиқни сақлаш ва озиқ-овқат сифатига эътиборнинг кучайиши аҳоли ўлими ҳодисасини камайтиради, аммо туғилишнинг қисқармаслиги, ўлим билан туғилиш даражасидаги фарқни узайтиради, оқибатда, аҳоли сони ўсишининг тезлашиши кузатилади.

Индустриал жихатдан ривожланган жамиятга кишиларнинг кириб бориши, юкори даражадаги турмуш тарзига эга бўлиш билан бир вақтда, туғилиш даражаси қисқаради ва ўз навбатида, аҳоли ўсиши суръати ҳам пасая бошлайди [2; 93-6.]. Мазкур ҳолларда аҳоли сони бирдан камаймайди, ҳатто маълум йилларгача унинг умумий мутлоқ миқдори кўпайишда давом этади. Одатда, аҳоли ўсишидаги бундай ўзгаришлар жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши билан макон ва замонда узвий боғлиқликда рўй беради. Хуллас, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар демографик жараёнларда ўтиш даврига сабаб бўлади, бу даврда аҳоли ўртасида шаклланган демографик майл, фикр, қараш ва хоҳишлар ретроспектив даврдан бутунлай фарқ қилади ва уларни бошқа орқага қайтариб бўлмайди [13].

Хулоса. Аҳолининг ўсиши билан боғлиқ бўлган тадқиқотлар туғилиш, ўлим ва миграция динамикасини таҳлил қилишни, ресурслар ва ишлаб чиқариш технологияларининг мавжудлигини баҳолашни, шунингдек, аҳолининг ҳаддан ташқари кўпайишининг ижтимоий-иқтисодий ва экологик оқибатларини ўрганишни ўз ичига олади. Масалан, демографик ўтиш даври бўйича тадқиқотлар туғилиш ва ўлим даражасидаги ўзгаришлар аҳоли сони ва тузилишига, шунингдек, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига қандай таъсир қилишини тушуниш имконини беради. Ресурслар ва ишлаб чиқариш технологияларининг мавжудлиги бўйича тадқиқотлар муайян мамлакат ёки минтақа учун оптимал аҳоли сонини аниқлашга ёрдам беради.

Аҳолининг ҳаддан ташқари кўпайишининг атроф-муҳитга таъсири, масалан, ифлосланиш, биологик хилма-хилликнинг йўқолиши ва иқлим ўзгариши бўйича тадқиқотлар олиб борилмоқда. Ушбу тадқиқотлар барқарор ривожланиш ва аҳоли ўсишини назорат қилиш стратегияларини ишлаб чиқишга ёрдам беради. Умуман олганда, аҳолининг ҳаддан ташқари кўпайиши муаммоларини тушуниш ва уларни ҳал қилиш чораларини ишлаб чиқишда аҳолининг ўсиши билан боғлиқ иқтисодий географик тадқиқотлар катта аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдурахмонов К.Х. ва бошқалар. /Зокирова Н.К., Шоюсупова Н.Т., Габзалилова В.Т., Абдураманов Х.Х., Абдурахмонова Г.К., Шакаров З.Г. Демография. Дарслик. - Т.: “IQTISODIYOT”, 2014. -364 б.
2. Алисов Н.В., Хореев Б.С. Экономическая и социальная география мира (общий обзор). Учебник. – М., НОМО ГАВЕР, 2000. – 703 с.
3. Ата-Мирзаев О, Гентешке В, Муртазаева Р. Узбекистан Многонациональный: историко-демографический аспект.–Т.:Абу Али Ибн Сино, 1998.–159 с.
4. Ата-Мирзаев О. Б. Народонаселение Узбекистана: история и современность. – Т., 2009. – 223 с.
5. Беккер Г. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории. /Пер. с англ., сост., научн. ред., послес. Капелнюшников Р.И. -М.: ГУ ВШЭ, 2003.
6. Борисов В. А. Демография. – М.:Издательский дом NOTABENE, 1999, 2001. – 272 с.
7. Демография: Учеб. Пособ./ Под ред. В.Г.Глушковой, Ю.А. Симагина. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2008. – 288 с.
8. Медков, В.М. Введение в демографию: учебник для вузов - М.: Академический проект; Фонд «Мир», 2006. -4 3 2 с.
9. Муродова Д.С. Экономико-географические особенности населения Кашкадарьинской области // Электронное научно-практическое периодическое издание. Экономика и социум. № 2 (81), 2021.– С. 55-58
10. Муродова Д.С. Основные особенности демографической ситуации в Кашкадарьинской области // Электронное научно-практическое периодическое издание. Экономика и социум № 1(92), 2022.– С.72-78
11. Нартов Н.А.Геополитика: Учебник для вузов. Под редакцией профессора В.И. Старовойтова. –М.: ЮНИТИ, 2000. – 359 с.
12. Солиев А. Иктисодий география: назария, методика ва амалиёти [Матн]: танланган асарлар / А.Солиев; масъул мухаррир: О.Б. Ата-Мирзаев. – Т.: Камалак, 2013. – 184 б.
13. Тожиева З.Н. “Ўзбекистон Республикасида демографик жараёнлар ва уларнинг худудий хусусиятлари”. Геог. фан. докт. дисс. ... автореф.... –Тошкент: Ўзбекистон Миллий университети, 2017. –67 б.
14. Graunt J. Natural and Political Observation Mentioned in a following Index, and Made upon the Bills of Mortality. By John Graunt? Citizen of London. With Reference to the Government Religion Trade. Growth, Ayre, Difeales, and the feveral Chandes of the faid City London, MDCLXII.
15. Murodova D.S. Economic geographical factors affecting the formation of city addresses // ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. Volume 12, .India, 2022.– P. 29-34.
16. Murodova D.S. Main Characteristics Of The Demographic Situation And Economic And Social Development Of Kashkadarya Region // Eurasian Journal of History, Geography and Economics. Volume 16, Belgium, 2023.- P.32-35.
17. Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. Darslik – Toshkent.: “Nodirabegim”, 2019. – 254 b.
18. <https://www.un.org/ru/un75/shifting-demographics>